

ანზორ სახვაძე

მოსახლეობის საყოველთაო აღწერები საქართველოში და მათი მოკლე ისტორია

გაეროს ექსპერტთა განმარტებით, „მოსახლეობის აღწერა - ესაა ქვეყანაში, ან მის მკაფიოდ შემოფარგლულ ნაწილზე მცხოვრები მთელი მოსახლეობის შესახებ დროის განსაზღვრული მომენტისთვის დემოგრაფიული, ეკონომიკური და სოციალური მონაცემების შეგროვების, განზოგადების, შეფასების, ანალიზისა და პუბლიკაციის მთლიანი პროცესი (Принципы и рекомендации, 1981: 6).

მოსახლეობის აღწერები (აღრიცხვები) უძველესი დროიდანვე ტარდებოდა როგორც სამეურნეო სტატისტიკის ნაწილი და მასთან ერთად უმჯობესდებოდა. მოსახლეობის სტატისტიკური აღრიცხვის სხვადასხვა ფორმები იყო გარცელებული ძველ ჩინეთში, იაპონიაში, ეგვიპტეში, მესოპოტამიაში, იუდეაში, ძველი საბერძნეთის ქალაქებსა და რომში. იქ მოსახლეობის აღრიცხვები ფისკალური და სამხედრო მიზნებისთვის ტარდებოდა, რათა სცოდნოდათ გადასახადის გადამხდელთა და მეომართა შესაძლო რაოდენობა. ასე მაგალითად, სკვითების რაოდენობის ზუსტად გარკვევასთან დაკავშირებით (ჰეროდოტე, 1975: 81) წერდა: „სკვითების რაოდენობის ზუსტად გარკვევა ვერ შეეძლო; მათი სიმრავლის შესახებ სხვადასხვა აზრი მოვისმინე. ერთი აზრის მიხედვით ისინი ძალიან ბევრნი არიან, ხოლო მეორე აზრის თანახმად - მცირერიცხოვანნი. მაგრამ ჩემი თვალით მე, აი, რა ვნახე: მდინარე ბორისთენესსა და ჰიპანისს შორის არის ადგილი, რომელსაც სახელად ჰქვია ექსამპაიოსი, რაც მოვიხსენე ცოტათი ზემოთ, როდესაც ვთქვი, რომ იქ მწარე წყლის წყაროა, საიდანაც გამოდენილი წყალი ჰიპანისს სასმელად უვარგისს ხდის მეთქი. ამ ადგილას დგას სპილენძის ქვაბი, პავსანიას კლეომბროტოსის ძის მიერ პონტოს სრუტესთან დადგმულ ჭურჭელზე ექვსჯერ უფრო დიდი. ვისაც ის სულ არ უნახავს, მათთვის ასე ავწერ: სკვითების სპილენძის ჭურჭელში სულ ადვილად ჩადის 600 ამფორა (უცხო სიტყვათა ლექსიკონი. 1973: 23). ხოლო ამ სკვითური ჭურჭლის სისქე არის 6 თითი. ადგილობრივი მცხოვრებლები ამბობენ, ისრის პირებისაგან არის გაკეთებულიო. მათმა მეფემ, რომელსაც სახელად ერქვა არიანტასი, მოინდომა შეეტყო სკვითების რაოდენობა და ბრძანა, ყველა სკვითს თითოთს თითო ისრის პირი მოეტანა. ვინც არ მოიტანდა, იმას სიკვდილით დაემუქრა. უამრავი ისრის პირი მოიტანეს და მეფემ გადაწყვიტა მათგან თავისი სახსოვარი რამე გაეკეთებინა და დაეტოვებინა. აი, აქედან გაკეთდა ეს სპილენძის ჭურჭელი და დაიდგა ექსამპაიოსში. ეს მოვისმინე სკვითების სიმრავლის შესახებ (ჰეროდოტე, 1975: 275-276).

რაც შეეხება სპარსეთის მეფე;

დარიოსს, მან მეომრების რაოდენობის დასადგენად ასეთ ხერხს მიმართა: „92. დარიოსი აქედან წამოვიდა და მიაღწია სხვა მდინარეს,

რომელსაც სახელად ჰქვია არტესკოსი და რომელიც მიედინება ოდრისებზე. ამ მდინარესთან მოსული ასე მოიქცა: უჩვენა ლაშქარს ერთი ადგილი და უბრძანა ყოველ კაცს, ამ ადგილთან რომ ჩაივლიდა, თითო ქვა დაედო. ლაშქარმა შეასრულა მისი განკარგულება და დარიოსმა ლაშქარი რომ წაიყვანა აქედან, ამ ადგილას ქვების დიდი გორები დატოვა (ჰეროდოტე, 1975: 278).

ძველი დროის აღწერები მოიცავდა ცნობებს არა მთელი მოსახლეობის, არამედ მხოლოდ გადასახადის გადამხდელი და ჯარში გასაწვევი კონტინგენტის შესახებ. ზოგჯერ ცდილობდნენ მოსახლეობის შემადგენლობის უფრო სრულ აღრიცხვასაც. ასე მაგალითად, ძველ რომში მეფე სერვი ტულიის (I საუკ. ჩვ.წ.-მდე) დროს ტაძრები თითოეულ მცხოვრებს, სქესსა და ასაკზე დამოკიდებულების მიხედვით, შემოწირულობას განსხვავებული ღირსების მონეტებით ახდევინებდნენ. მონეტების დათვლა კი იძლეოდა მოსახლეობის საერთო რიცხვის, სქესისა და ასაკობრივი ჯგუფების მიხედვით, განაწილების შესაძლებლობას. უფრო გვიანდელ პერიოდში (ჩვ.წ.-მდე 510-დან - 30 წ-მდე), აღწერები (ცენზებად წოდებული) უკვე რეგულარულად ტარდებოდა. ოჯახის უფროსები ფიცის ქვეშ აცნობებდნენ სპეციალურ თანამდებობის პირებს – ცენზორებს, ცნობებს თავისი თავის, ოჯახისა და ქონების შესახებ. მოგვიანებით ცენზები ტარდებოდა საადგილმამულო აღწერილობის, ანუ კადასტრების (უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, 1973: 182) სახით, რომელშიც მოსახლეობაც აღირიცხებოდა. ცენზების შედეგები შეჰქონდათ აღწერის დავთრებში, რომლებიც მუდმივად იწარმოებოდა. მათ საფუძველზე განისაზღვრებოდა გამოსაღებთა ზომები, ხოლო თავად ჩანაწერები წიგნებში, ან მათგან ამონარიდები, წარმოადგენდნენ მიწებისა და ქონების მფლობელობის უფლების დამადასტურებელ დოკუმენტებს.

შუა საუკუნეებში სამეურნეო აღწერებმა საყოველთაო გავრცელება ჰპოვა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში. მიწებისა და ქონების აღწერასთან ერთად მათში მწირი ცნობები იყო მოსახლეობის შესახებაც, რადგანაც აღწერისას მხოლოდ მეურნეობათა (ანუ ოჯახების) რიცხვი მიეთითებოდა, რის გამოც, მოსახლეობის რიცხოვნობის და, მით უმეტეს, მისი სტრუქტურის დადგენა მხოლოდ დიდი ძალისხმევის შედეგად, ირიბი გაანგარიშებების გზით, შეიძლებოდა.

XVIII საუკუნის შუახანებიდან, კაპიტალიზმისა და საბაზრო ურთიერთობების განვითარებამ გაზარდა მოთხოვნა მოსახლეობის რიცხოვნობისა და სტრუქტურის შესახებ ინფორმაციაზე, რის გამოც მოსახლეობის აღწერებმა (აღრიცხვებმა) საყოველთაო ხასიათი მიიღო და დამოუკიდებელი მნიშვნელობა შეიძინა. ისინი არ უკავშირდებოდა უშუალოდ რაიმე კერძო ადმინისტრაციულ მიზნებს.

1749 წლიდან დაიწყო მოსახლეობის აღრიცხვის რეგულარული ჩატარება შვედეთში, სადაც ამ წელს შექმნილი სპეციალური „სატაბელო“ კომისია პერიოდულად ამოწმებდა და ასწორებდა მოსახლეობის მიმდინარე სიებს. მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ იყო მოსახლეობის აღწერები მათი თანამედროვე გაგებით. მოსახლეობის საყოველთაო რეგულარული აღწერების ისტორია იწყება 1790 წლიდან, როდესაც აშშ-ში (და 1801 წელს ერთდროულად

ინგლისში, შოტლანდიაში, საფრანგეთში, დანიასა და ნორვეგიაში) ჩატარდა მოსახლეობის პირველი საყოველთაო აღწერა (ეზი). მაგრამ ეს აღწერები კიდევ დიდი ხნის განმავლობაში საკმაოდ არასრულყოფილი იყო: იმ დროის მოსახლეობის აღწერების პროგრამებში იყო მხოლოდ 2-4 კითხვა, ტარდებოდა საკმაოდ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, არ იყო დაკავშირებული დროის ზუსტ მომენტთან და არ გააჩნდათ მკაფიოდ განსაზღვრული წესები (ბორისოვი, 2001: 44).

XIX საუკუნის შუახანებიდან კი მოსახლეობის აღწერები იღებს საყოველთაო ხასიათს, რასაც დიდად შეუწყო ხელი ევროპის ბევრ ქვეყანაში ადმინისტრაციულისგან გამოყოფილი, სპეციალური სტატისტიკური ორგანოების შექმნამ და სტატისტიკური მეცნიერების განვითარებამ (ბორისოვი, 2001: 44-45).

ნამდვილად მეცნიერული პირველი საყოველთაო აღწერა ჩატარდა 1846 წელს ბელგიაში, ადოლფ კეტლეს (1796-1874) ხელმძღვანელობით. მისი თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი ერთდღიანი იყო და აღრიცხავდა სახეზე მყოფ მოსახლეობას, ე.ი. ფაქტობრივად იმ ადგილზე მცხოვრებს, სადაც მათ მოუსწროა აღწერამ და არა იურიდიულს, ე.ი. საბუთების მიხედვით რიცხულთ, მაშინ როცა წინა აღწერებით მოსახლეობის მხოლოდ ასეთი (ანუ ე.წ. მიწერილი მოსახლეობის) კატეგორია აღირიცხებოდა. სიახლე იყო აგრეთვე ამ აღწერების ჩატარება სპეციალურად მომზადებული რეგისტრატორების და არა ადმინისტრაციული ჩინოსნების მიერ, როგორც ეს ადრე ხდებოდა (ბორისოვი, 2001: 45).

1846 წლის პირველი ბელგიური აღწერის გამოცდილება, ისევე როგორც მისი სტატისტიკური ორგანოების სტრუქტურა, სხვა ევროპული სახელმწიფოების მიერაც იქნა გამოყენებული. აღწერების მეთოდოლოგიის განვითარებისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ საერთაშორისო სტატისტიკურ კონგრესებს [4; 45], რომელთაგან ერთ-ერთიც, შესანიშნავი რუსი სტატისტიკოსის, გეოგრაფისა და მოგზაურის პეტრე პეტრეს-ძე სიმეონოვ-ტიანშანსკის (1827-1914) ინიციატივითა და თავმჯდომარეობით 1872 წელს ჩატარდა, პეტერბურგში. ამ კონგრესებზე გამომუშავდა მოსახლეობის აღწერების ჩატარების ძირითადი პრინციპები, რომლებიც ძირითადად ახლაც გამოიყენება. კერძოდ, პეტერბურგის კონგრესმა ყველა ქვეყანას მისცა რეკომენდაცია, რომ საყოველთაო აღწერები ჩატარებიათ რეგულარულად, არა უგვიანეს 10 წელიწადში ერთხელ, 0-ზე დაბოლოებულ, ან მასთან მიახლოებულ წლებში, აღერიცხათ ფაქტობრივი და არა იურიდიული (მიწერილი) მოსახლეობა და აღწერისას შეგროვილი ყველა ცნობა დაეკავშირებიათ დროის ერთი, ზუსტად განსაზღვრული (ე.წ. კრიტიკული) მომენტისათვის. ეს რეკომენდაციები ყველა ქვეყანამ გაიზიარა და მეცნიერულად ორგანიზებული მოსახლეობის აღწერების რიცხვმაც სწრაფად დაიწყო ზრდა. 1870-დან 1879 წლებში მსოფლიოში ჩატარდა მოსახლეობის 48 აღწერა, 80-იან წლებში უკვე - 54, 90-იან წლებში - 57, ხოლო მეოცე საუკუნის პირველ ათწლეულში - 74. თუკი 1870 წლამდე აღწერით მოცული იყო მსოფლიოს მოსახლეობის მხოლოდ 21%, უკვე XX საუკუნის დასაწყისისთვის - 64% (ბორისოვი, 2001: 45-46).

თანამედროვე მოსახლეობის აღწერების ჩატარება ემყარება შემდეგ პრინციპებს:

„1. იმ ტერიტორიის მოსახლეობის საყოველთაო მოცვა რომელზეც ტარდება აღწერა, ე.ი. უკლებლივ ყველა მცხოვრების აღრიცხვა;

2. მოსახლეობის აღწერების ჩატარების პერიოდულობა (ანუ რეგულარობა), დროის თანაბარი შუალედების, ჩვეულებრივ ყოველი 10 ან 5 წლის შემდეგ;

3. მოსახლეობის აღწერის მიზნების დამოუკიდებლობა სახელმწიფოს რაიმე კონკრეტული კერძო ინტერესებისგან, როგორცაა: გადასახადის გადახდა, ცნობები წვევამდელი ასაკის ახალგაზრდების რაოდენობის შესახებ და ა.შ. მოსახლეობის აღწერა არ უკავშირდება ასევე არავითარ ადმინისტრაციულ ღონისძიებებს, არ შეეხება ცალკეულ მოქალაქეთა არც ქონებრივ და არც პირად ინტერესებს;

4. აღწერით მოცულ მთელ ტერიტორიაზე მოსახლეობის აღწერის ერთიანი პროგრამითა და ერთიანი წესით ჩატარება. ამ პრინციპის დაცვა საჭიროა შესადარისი შედეგების მიღებისთვის;

5. რეგისტრაციის ინდივიდუალობა (ანუ სხვაგვარად – სახელობითობა), ე.ი. მონაცემების შეგროვება თითოეულ ცალკეულ ადამიანზე და არა ოჯახის, მეურნეობის, საცხოვრისის და ა.შ. ჯამური შედეგების სახით;

6. ცნობების უშუალოდ მოსახლეობისგან მიღება;

7. აღწერისას მოსახლეობისგან მიღებული ცნობების ანონიმურობა, ე.ი. აღწერისას ხალხის გამოკითხვის დროს მიღებული ნებისმიერი ინფორმაციის საიდუმლოების გარანტია;

8. თვითგამორკვევის პრინციპი, ე.ი. სააღრიცხვო ფურცლებში გამოსაკითხთა (რესპოდენტთა) პასუხების მათი სიტყვებისგან ჩაწერა, შეტყობინებული ცნობების უტყუარობის დამადასტურებელი რაიმე დოკუმენტების მოთხოვნის გარეშე;

9. აღწერის ერთმომენტურობა, ე.ი. აღწერისას თითოეული ადამიანის შესახებ შეგროვილი ყველა ცნობის ერთი ზუსტი (მოსახლეობის აღწერის კრიტიკულ მომენტად ანუ მოსახლეობის თვლის მომენტად წოდებული) დროისადმი შეფარდება.

10. აღწერის ჩატარების ცენტრალიზებული ხელმძღვანელობა“ (ბორისოვი, 2001: 33-42).

მოსახლეობის აღწერებმა განსაკუთრებით დიდი განვითარება მიიღეს მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ კოლონიური სისტემის რღვევისა და აზიის, აფრიკისა და ლათინური ამერიკის განთავისუფლებული ქვეყნების ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით.

1945-დან 1954 წლამდე პერიოდში, მსოფლიოში ჩატარდა 151 აღწერა, 1955-1964 წლებში - 168, 1965-1974 წლებში - 179, 1975-1984 წლებში - 191, 1985-1994 წლებში - 162. XX საუკუნის დასასრულისთვის მსოფლიოში არ იყო დარჩენილი ქვეყანა, სადაც მოსახლეობის აღწერა არც ერთხელ არ ჩატარებულიყო. თუმცა, არის ქვეყნები სადაც მოსახლეობის აღწერები დიდი ხანია (20 წელზე მეტია) არ ჩატარებულა (ანგოლა, ბუტანი, ჯიბუტი, ლიბანი, ჩრდილოეთ კორეა, გრელანდია, ისლანდია და სხვა) (ბორისოვი, 2001: 47).

საქართველოში, როგორც სახელმწიფოებრიობის მქონე ერთ-ერთ უძველეს სახელმწიფოში, მოსახლეობის აღწერები უძველესი დროიდანვე ტარდებოდა, თუმცა ადრეული პერიოდის შესახებ, სამწუხაროდ ძალიან ცოტა წერილობითი ცნობებია შემორჩენილი. IX-XI საუკუნის მატიანეებში არის მხოლოდ ხსენება, თავადებისათვის ხარკის შეკრების შესახებ. სავარაუდოა, რომ ხარკის შეკრებისას აღირიცხებოდა დაბეგრული მოსახლეობის რიცხოვნობაც, მაგრამ ამ აღრიცხვის დეტალები უცნობია. უფრო საიმედოა მატიანის ცნობები XIII საუკუნეში თათარ-მონღოლთა შემოსევების პერიოდში მოსახლეობის აღრიცხვის შესახებ. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ მაშინ აღწერები უფრო სამეურნეო იყო, ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, ე.ი. დაკვირვების ერთეული მათში იყო მეურნეობა („სახლი“). მოსახლეობის აღწერას კი მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. ყოველ შემთხვევაში ამ აღწერებით მცხოვრებთა მთელი რიცხვის გარკვევა ვერ ხერხდება.

როგორც აღვნიშნეთ, „საქართველოში, არსებული საისტორიო წყაროების მიხედვით, მოსახლეობისა და ქონების შესახებ სტატისტიკური ცნობების მოპოვება, მეცამეტე საუკუნიდან იწყება, როდესაც საქართველო მონღოლებმა დაიპყრეს. ამ დროს, 1254 წელს, საქართველოს მკვიდრნი და მათი ქონება აღწერა ვეზირმა არღუნმა. სავარაუდოა, რომ მოსახლეობის აღრიცხვა საქართველოში უფრო ადრეც წარმოებდა, მაგრამ საამისო საბუთები ჯერჯერობით დადგენილ-აღმოჩენილი არ არის“ (ბორისოვი, 2001: 52).

მოსახლეობის იმდროინდელ აღწერებს რომ ძირითადად ფისკალური და სამხედრო მიზნები ჰქონდა დასახული, ეს ნათლად ჩანს 1721 წლის მოწინავე სადროშოს აღწერის დავთრის შესავალში, სადაც ნათქვამია: „... აღვწერეთ ამა დავთართა შინა, რომელთა ძალედვა აზჯართა და ცხენტა ხმარებანი, გინა სამეფო ხარჯთა და ბეგარათა გამოღებანი, ხოლო რომელთა არა ძალედვის ყოვლისა რასამესი ქმნა და გამოღება, განუტევეთ და არა აღვწერეთ წიგნსა ამასა შინა...“ [თაყაიშვილი, 1907: 11).

„მოსახლეობის აღწერისთვის საქართველოში საგანგებო წესები ყოფილა დადგენილი. ეს წესები მეფის, ვახტანგ მეექვსეს „დასტურლამალში“ საკმაოდ დაწვრილებით არის ჩამოთვლილი (დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსესისა, 1886: 13).

აღწერის ჩატარების ვალდებულება ეკისრებოდა მოცემული სადროშოს სარდარს და მდივანს. თვით აღწერას კი უშუალოდ მდივანი აწარმოებდა, რომელსაც „დავთარი“ ეჭირა სააღწერო ცნობების შესატანად.

აღწერის ჩატარების მტკიცედ დადგენილი და საყოველთაოდ დაცული ვადა არ არსებულა. მოსახლეობის მეტ-ნაკლებობის მიხედვით აღწერა ზოგ სოფელში მოკლე ვადაში ჩატარდებოდა, ზოგში - მეტ დროს მოითხოვდა.

აღწერის ჩატარებით გამოწვეულ ხარჯს, სახელდობრ აღმწერი პერსონალის „ასამწერლოს“ და მისი კვების ხარჯს, - თვით მოსახლეობა ეწეოდა:

სარდარსა და მდივანს, უეჭველია, თან ახლდნენ აღწერაში მონაწილე დამხმარე პირნი, წინააღმდეგ შემთხვევაში მარტოოდენ ეს ორი მოხელე ამ რთული საქმის შესრულებას ვერ შეძლებდა. „დასტურლამალი“ იხსენიებს კიდევაც, რომ „სარდარს... ბევრი კაცი ახლდებისო“ - და ამიტომ მას „ულუფისა ორი წილი მიაქუს“-ო (დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსესისა, 1886: 13).

ქალაქის მოსახლეობისა და მომთაბარე მოსახლეობის აღწერისათვის განსაკუთრებული წესები არსებულა.

ქალაქის მოსახლეობის აღწერა დადგენილი წესის თანახმად, „შვიდს წელიწადში ერთხელ მოხდების, კომლზე ორი შაური ასამწერლო არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს და დააწერინებს, ეს ორი შაური იმისი არის, სხუა მოხელეს ამაში ხელი არა აქვს“ (დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსესისა, 1886: 86]

„არაბინადარი, მომთაბარე მოსახლეობა, როგორც უფრო მოძრავი მოსახლეობა, სამ წელიწადში ერთხელ აიწერების“ (დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსესისა, 1886: 75).

ამრიგად, მოსახლეობის აღწერების პერიოდული გამეორება, რაც აღწერის სწორი ორგანიზაციის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპია, ძველ საქართველოში საყოველთაო წესად ყოფილა შემოღებული. დემოგრაფიულ-სტატისტიკური ისტორიული ძეგლებიდან დღემდე მხოლოდ რამდენიმეა მოღწეული, ისიც - ზოგი მხოლოდ ნაწილობრივ. ამათგან უპირველესად აღსანიშნავია XVI საუკუნის დამლევის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, [5:] რომელიც მოიცავს იმ დროისათვის ოსმალთა დამპყრობელთა მიერ მიტაცებული ქვეყნის შემდეგ ნაწილებს: სამცხეს, ჯავახეთს, არტანს, პალაკაციოს, კოლას და მდ. ჭოროხის აუზში მდებარე ნაწილს ტბოს პროვინციისა.

შემდეგ აღსანიშნავია ზემო-ქართლის სადროშოს XVII საუკუნის მეორე ნახევრის აღწერის დავთარი (ოთხ ნაწყვეტად), რომელიც მოიცავს მხოლოდ მამრობითი სქესის მოსახლეობას, დალაგებულს სოფლობრივად და სოციალური ჯგუფების მიხედვით. ეს ძეგლი ითვლება საქართველოს მოსახლეობის აღწერის უძველეს დავთრად, რის გამოც მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

ამავე სადროშოს იმავე სოფლების აღწერის მონაცემებს შეიცავს XVIII საუკუნის დამდეგის ზემო ქართლის დავთარი, შინაარსობრივად განსხვავებული, XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ზემოხსენებული დავთრისგან. ეს დავთარი შეიცავს გამარტივებულ ცნობებს მოსახლეობის შესახებ და უნდა წარმოადგენდეს 1715 წ. ახლო დროის დავთრის ნაწილს.

მოზეგრე მოსახლეობისა და დაწესებული ბეგარის აღრიცხვის მიზნით არის შედგენილი სამროვლოს 1715 წ. დავთარი (არხეოლოგიური მოგზაურობანი, 1907), შესრულებული მროველი ეპისკოპოსის ბრძანებით, რომელშიც შესულია მთელი რუისის მოსახლეობა (84) სოფელი, დანაწილებული თარხან და მოზეგრე მოსახლეობად, ხოლო ეს უკანასკნელი – ბოგანო და სხვა მოსახლეობად (მემკვიდრე მეკომურად).

კახეთის მოსახლეობის აღწერის დავთრის ექვსი ნაწყვეტი მიეკუთვნება XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედს და წარმოადგენს ამ კუთხის ერთადერთ დემოგრაფიულ-სტატისტიკურ ძეგლს. ამ დავთრის ყველა ექვს ნაწყვეტში აღნიშნულია: მეკომურის სახელი, თავების რიცხვი, თოფის რაოდენობა, მეკომურთა თანამდებობა, წოდებრიობა, ოჯახური მდგომარეობა, უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა და მოსაქმეობა.

1721 წელს ვახტანგ VI-ის ბრძანებით ჩატარებულ ქართლის სამეფოს ოთხივე სადროშოს მოსახლეობის აღწერის დავთართან დაცულია მეწინავე სადროშოს აღწერის დავთარი (თაყაიშვილი, 1907) დავთარში თითოეული კომლისთვის აღნიშნულია: თავების რიცხვი, წოდებრივი და სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, მოსაქმეობა.

„მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის მოსახლეობის აღწერის დავთრებიდან მხოლოდ ნაწყვეტებია დაცული. ასეთებია: ლიახურას ხეობის მოსახლეობის აღწერის უთარილო დავთრის ნაწყვეტი, არაგვის ხეობის 1774 წ. აღწერის დავთარი, 1781 წ. ქსნის საერისთავოს აღწერის დავთარი (ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა (1951), ქ. თბილისის მოსახლეობის აღწერის დავთრის ნაწყვეტი და სხვა“ (დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსესისა, 1886).

„გარდა მოსახლეობის აღწერის დავთრებისა, დემოგრაფიულ სტატისტიკური ცნობების შემცველია ადმინისტრაციული მიზნით შედგენილ სტატისტიკურ-მონაცემთა ამონაკრებები. ასეთ ამონაკრებთ მიეკუთვნება: „დასტურლამალის“ ცნობები მეთვრამეტე საუკუნის დამდეგის ქართლის სამეფოს ოთხივე სადროშოს მოსახლეობის შესახებ, ქართლ-კახეთის სამეფოს მთავრობის 1770 წ. განკარგულებით შედგენილი საბუთი სამეფოს მოსახლეობის შესახებ, სადაც მოცემულია ცნობები მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შესახებ (სხვათა შორის ცნობები მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის შესახებაც), 1781-1782 წ. აღწერის დავთრის მიხედვით შედგენილი ზოგად სტატისტიკური ცნობა თბილისის მოსახლეობის შესახებ და სხვა (ბორისოვი, 2001: 57).

ძველი საქართველოს დემოგრაფიული ძეგლების უმრავლესობა თუმც დაღუპულია, მაგრამ მეთვრამეტე საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს დემოგრაფიულ-სტატისტიკური შესწავლისთვის მაინც საკმაო მასალები მოიპოვება. დასავლეთ საქართველოს ან მისი რომელიმე კუთხის მოსახლეობის შესახებ კი დღემდე არცერთი დავთარი ცნობილი და გამოქვეყნებული არ არის.

1595 წელს ოსმალო ხელისუფალთა მიერ შედგენილ იქნა „გურჯისტანის ვილაიეთის“- აღწერილობა, რომელიც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის“ სახელწოდებით არის ცნობილი და ნაწილობრივ დემოგრაფიულ-სტატისტიკურ ძეგლს წარმოადგენს (გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 1947: 194). „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ შესული ცნობები საშუალებას იძლევა გაირკვეს: ა) მოსახლეობის საერთო რიცხვი დაკვირვებით მოცულ ტერიტორიაზე (ზოგი გამონაკლისით), ბ) მოსახლეობის განლაგება მხარის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულების მიხედვით და გ) მოსახლეობის დანაწილება ზოგ დემოგრაფიულ ნიშანთა მიხედვით.

მოსახლეობის აღწერის ზემოაღნიშნული დავთრების დამუშავება-გამოყენებისას არსებითი მნიშვნელობა აქვს დავთრების ჩანაწერთა სწორ გაგებას, რის საფუძველზეც შეიძლება ყველა ცალკე შემთხვევაში გადაიჭრას მათი სანდოობის საკითხი. ამ მიზნით თითოეული ძეგლი კონკრეტულ-ისტორიული ვითარების თვალსაზრისით უნდა იქნეს შესწავლილ განხილული, რომელშიც მოპოვებული იქნა მასში შეტანილი ცნობები.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ პირველ ხანებში მოსახლეობის აღწერა წინანდებურად გრძელდებოდა და მას, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ქართულად აწარმოებდნენ და შემდეგ აქედან რუსულად თარგმნიდნენ. ასეთია, მაგ., კახეთის 1801-1802 წლების აღწერა, შემდგომდროინდელი კამერალური აღწერილობანი და სხვა (საქართველოს არქივი II, 1927)

მეცხრამეტე საუკუნის (განსაკუთრებით კი მისი პირველი ნახევრის) საქართველოს დემოგრაფიულ-სტატისტიკური შესწავლისთვის თუმც არასრულ, მაგრამ საკმაოდ ვრცელ მონაცემებს იძლევა კამერალური აღწერილობანი, რომელსაც 1803 წლიდან რეგულარულად აწარმოებდა მეფის ადგილობრივი ხელისუფლება.

კამერალური აღწერილობა ეხებოდა მხოლოდ დასაბეგრ მოსახლეობას და მისი შედეგები ძირითადად ფისკალური მიზნებისთვის იყო გათვალისწინებული: ამ მონაცემთა საფუძველზე საფინანსო უწყება (სახაზინო პალატები და მისი დაწესებულებანი) გადასახადთა გაწერას და აკრებას აწარმოებდა.

კამერალური აღწერილობა ეხებოდა მთელ დასაბეგრ მოსახლეობას კომლობრივად: მამრობითი სქესის მოსახლეობა აღირიცხებოდა ჩამონათვლით და ასაკის ჩვენებით, ხოლო მდედრობითი სქესის მოსახლეობა მხოლოდ საერთო რიცხვის ჩვენებით.

როგორც სოფლად, ისე ქალაქად კამერალურ აღწერილობას ადმინისტრაციული ორგანოები აწარმოებდნენ. მიღებული შედეგები საგანგებო შემოწმებას ექვემდებარებოდა გამოტოვებულ და აღურიცხველ კომლთა დასადგენად და აღწერილობაში დამატებით შესატანად.

კამერალური აღწერილობის შედეგები, როგორც საერთოდ ყოველი ფისკალურ-ადმინისტრაციული მიზნებით ჩატარებული დაკვირვების მონაცემები, მრავალგვარი ნაკლის შემცველი იყო და იგი არ იყო არც სრული და არც სწორი. ამით აიხსნებოდა, რომ აღწერილობის მონაცემები სისტემატურ შემოწმებას ექვემდებარებოდა და თვით აღწერილობაც საკმაოდ ხშირად მეორდებოდა, თუმცა მიღებული შედეგები არსებითად არ უმჯობესდებოდა. ამიტომ ამ კამერალურ აღწერილობათა შედეგებით სარგებლობა სათანადო მონაცემთა კრიტიკული შესწავლა-დამუშავების გზით არის მხოლოდ შესაძლებელი.

საქართველოს მოსახლეობის დემოგრაფიულ-სტატისტიკური შესწავლისთვის მნიშვნელოვანია ის სტატისტიკური მასალები, რაც რეგულარულად ქვეყნდებოდა კავკასიის მეფისნაცვალის მთავარი სამმართველოს მიერ 1846 წლიდან გამოცემულ „Кавказский календарь“-ში. მასში თავსდება სტატისტიკური მონაცემები მოსახლეობის რიცხვის, შემადგენლობისა და მოძრაობის შესახებ. ასეთ მონაცემთა დამუშავებას ხელი შეუწყო სტატისტიკური კომიტეტების დაარსებამ ცალკეულ გუბერნიებში: თბილისში – 1862 წლის 1 სექტემბერს, ხოლო ქუთაისში, ადმინისტრაციული დანაწილების ცვლილებასთან დაკავშირებით მთელი სტატისტიკური მუშაობა გაერთიანდა კავკასიის (1888 წლიდან – ამიერკავკასიის) სტატისტიკურ კომიტეტში, რომლის ხელშიც გადავიდა ეს გამოცემა. ეს სტატისტიკური კომიტეტი (ჯერ კავკასიის, ხოლო შემდეგ

– ამიერკავკასიისა), თუმცა შინაგან საქმეთა სამინისტროს გამგებლობაში იყო, მაგრამ უშუალოდ კავკასიის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებელს ექვემდებარებოდა.

სტატისტიკურ კომიტეტს ეკუთვნის მთელი რიგი გამოცემები, რომლებიც დემოგრაფიულ-სტატისტიკურ მასალებს შეიცავდა საქართველოსა და საერთოდ - ამიერკავკასიის შესახებ. ასეთია, მაგ., „Сборник сведений о Кавказе“, ცხრა ტომი (1871-1885), „Статистический временник Кавказского края“, ოთხი ნაკვეთი (1887-1890), „Свод статистических данных о населении Закавказского края“ (1893) და სხვა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისთანავე არსებითად შეიცვალა სტატისტიკურ სამუშაოთა შინაარსი, მოცულობა, პროგრამა და ორგანიზაცია. მას ფართო სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა მიეცა და ამისდა შესაბამისად გაიშალა ერთდროულ და პერიოდულ სტატისტიკურ სამუშაოთა წარმოება, დაგროვებულ და ახლად მოპოვებულ პირველად მასალათა დამუშავება და პუბლიკაცია.

საქართველოს (და კავკასიის) დემოგრაფიულ-სტატისტიკური შესწავლისთვის მნიშვნელოვან ცნობებს ვპოულობთ რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების გამოცემებში, კერძოდ - კრებულში: „Сборник статистических сведений о Кавказе“ (ტ. I, 1879).

საქართველოს ქალაქების მოსახლეობის სტატისტიკური შესწავლის საქმეს ხელს უწყობს მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ჩატარებული პირველი საქალაქო აღწერები. თბილისში ასეთი აღწერა ჩატარდა 1864 წელს (ზამთარში), 1865 წელს (ზაფხულში), 1876 წელს (ერთდღიური აღწერა, 25 მარტს). ამ უკანასკნელი აღწერის შედეგები ცალკეა გამოცემული: „Тифлис по однодневной переписи 25 марта 1876 год“ (1780).

ქუთაისში ერთდღიური აღწერა ჩატარდა 1866-67 წლებში, ხოლო ბათუმში – 1890 წლის 17 ივნისს. ბათუმის აღწერის შედეგები გამოქვეყნებულია ცალკე გამოცემად: Батум по однодневной переписи 17 июня 1890 г. (1891) [11; 92-100].

დემოგრაფიული სტატისტიკის წყაროდ შეიძლება პირობითად მივიჩნიოთ 1917 წლის სასოფლო-სამეურნეო და საადგილმამულო აღწერის შედეგები („1917 წ. სასოფლო-სამეურნეო და საადგილ-მამულო აღწერის მაზრობლივი ჯამები“, საქ. სსრ სტატ. სამმართველოს გამოცემა, 1922). ეს აღწერა ჩატარდა 1917 წ. ზაფხულში, სრულიად რუსეთის სასოფლო-სამეურნეო, საადგილ-მამულო და საქალაქო აღწერის სახით. აღწერის პროგრამაში დემოგრაფიულ ნაწილს მხოლოდ დამატებითი მნიშვნელობა ჰქონდა და ნაწილობრივ მოიცავდა მოსახლეობის შემადგენლობის გამრკვევ კითხვებს. იგი ჩატარდა მეტად არახელსაყრელ ვითარებაში, გრძელდებოდა მთელი ზაფხულის განმავლობაში და, ამიტომ, კრიტიკული მომენტის პრინციპი დაცული არ ყოფილა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისთანავე სახალხო მეურნეობის აღდგენისა და შემდგომში განვითარების და სოციალისტური საზოგადოების მშენებლობის ამოცანების შესაბამისად, არსებითად შეიცვალა სტატისტიკურ სამუშაოთა შინაარსი, მოცულობა, პროგრამა და

ორგანიზაცია: მას ფართო სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა მიეცა და ამის შესაბამისად გაიშალა ერთდროულ და პერიოდულ სტატისტიკურ სამუშაოთა წარმოება, დაგროვებულ და ახლად მოპოვებულ პირველად მასალათა დამუშავება და პუბლიკაცია.

უკვე პირველ წლებშივე შესაძლებელი გახდა გამოქვეყნებულიყო, რევოლუციამდე ჩატარებული, დემოგრაფიულ-სტატისტიკური მასალების შემცველი, ზოგიერთი სტატისტიკური სამუშაოს შეჯამებული შედეგები. ასეთია, მაგ., 1917 წ. აღწერის მაზრობლივი ჯამები (1922 წ.), სტატისტიკური კრებული 1909-1921 წლ. (1923 წ.).

1922 წლის 30 ნოემბერს ჩატარდა სრულიად საქართველოს ქალაქთა მოსახლეობის აღწერა, რომლის შედეგები მალევე გამოქვეყნდა: ნაწილი პირველი – დემოგრაფია, 1923 წ., ნაწილი მეორე – ბინები, 1924 წ.

1923 წელს აგვისტო-სექტემბერში ჩატარდა საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო აღწერა, რომლის პროგრამა ნაწილობრივ დემოგრაფიულ ნიშნებსაც ითვალისწინებდა. აღწერის შედეგები (ნაწ. I) სათემო ჯამების სახით გამოქვეყნდა 1925 წ., ხოლო კითხვები, რომლებიც მოსახლეობის შედგენილობის დახასიათებას იძლეოდა, ცალკე დამუშავდა და გამოქვეყნდა 1926 წელს (ნაწილი II).

ეს ორი აღწერა – ქალაქთა მოსახლეობისა 1922 წ. და სასოფლო-სამეურნეო 1923 წ., - თუმცა ერთიმეორისგან დამოუკიდებლად ჩატარდა, მაგრამ ურთიერთის შემცვები იყო, რამდენადაც პირველი, ქალაქის მოსახლეობის დახასიათებას იძლეოდა, ხოლო მეორე – დაახლოებით იმავე პერიოდისთვის – სოფლის მოსახლეობისას. მართალია, მათი შედეგების გამოყენებას მოსახლეობის ორივე ნაწილის ერთდროული დახასიათებისათვის აბრკოლებდა როგორც პროგრამული, ისე ორგანიზაციული და დროის მიხედვით სხვადასხვაობა, მაგრამ ამ დროისათვის სხვა, უფრო სრული და სწორი ცნობები მოსახლეობის შესახებ ჯერ კიდევ არ მოიპოვებოდა (გამყრელიძე, 1955: 101-102).

დღეის მდგომარეობით საქართველოში სულ ჩატარებულია მოსახლეობის ცხრა საყოველთაო აღწერა, რომელთა ჩატარების წლები და მოსახლეობის შესაბამისი რიცხოვნობები მოტანილია ქვემოთ მოცემულ ცხრილში. რაც შეეხება მოსახლეობის რიგით მეათე საყოველთაო აღწერას, ის ჩატარდა 2024 წლის 14 ნოემბრიდან 19 დეკემბრამდე პერიოდში, მაგრამ მისი შედეგები ჯერ არ გამოქვეყნებულა.

საქართველოს მოსახლეობის რიცხოვნობა საყოველთაო აღწერების მიხედვით:

წლები	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002	2014
მოსახლეობა საქართველოში სულ	1968828	2666494	3540023	4044045	4674591	4993182	5400841	4371535	3713804

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- თაყაიშვილი, ე. (1907). *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*. I. ტფილისი.
- ბორისოვი, ვ. ა. (2001). *დემოგრაფია*. რუსულიდან თარგმნა ანზორ სახ-ვაძემ. თბილისი.
- გამყრელიძე, გ. (1955). *დემოგრაფიული სტატისტიკა*. თბილისი.
- გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. (1947). გამოიცა ს. ჯიქიას მიერ. წ. I.
- დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსესისა. (1886). პ. უმიკაშვილის რედაქციით. ტფილისი.
- თაყაიშვილი, ე. (1907). *მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერ-რილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში*. ტფილისი.
- გოზალიშვილი, გ. (1927). *1832 წლის შეთქმულების მასალებიდან*. საქართველოს არქივი. II.
- უცხო სიტყვათა ლექსიკონი. (1973). შეადგინა მ. ჭაბაშვილმა. თბილისი.
- თაყაიშვილი ე. (1951). *ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა*. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 45. თბილისი.
- ჰეროდოტე. (1975). ისტორია. ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და სამიუბელი დაურთო თინათინ ყაუჩხიშვილმა. ტ. I. თბილისი: „თბი-ლისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- Принципы и рекомендации в отношении проведения переписей насе-ления и жилого фонда. (1981). Нью-Йорк. ООН.

Anzor Sakhvadze

A BRIEF HISTORY OF POPULATION CENSUSES IN GEORGIA

Abstract

The work records a brief history of population censuses, which include Georgia and other countries of the world. It covers a fairly long period from ancient times to the modern era and testifies to the great social, economic and demographic importance of population censuses. The censuses were conducted at the early stage of civilization as part of economic statistics, and improved along with it, which is confirmed by the historical figures presented in the article. It is noteworthy that the ancient censuses had clear fiscal and military goals, in order to know the possible number of taxpayers and soldiers to be drafted into the army.

Moreover, the work describes and explains the modern principles of population censuses, which originate from the U.S in 18th century. Earlier, only a certain contingent of the population was known to have been counted, while the event of 1790 covered the entire population of the country.

By the middle of the 19th century, population censuses had become almost universal, which was facilitated by the creation of statistical bureaus separate from administrative bodies in European countries and the development of statistics as a separate discipline.

At the end of the article, official data on the population size recorded according to all general censuses conducted in Georgia are presented.